

**M.D. Tursunboyeva,
L.K. Narimbayeva,
N.H.Mariyova, N.A.Xidoyatova**

**MAKTABGACHA TA'LIMDA
BOLALAR NUTQINI O`STIRISH**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TAYLIM
VAZIRLIGI**

**TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

M.D.Tursunboyeva, L.K.Narimbayeva, N.H.Maripova, N.A.Xidoyatova

**MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALAR NUTQINI
O'STIRISH**

O'quv qo'llanma

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TAYLIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

CHIRCHIQ-2022
«Book trade 2022»

YDK-376
KEK-74.102
T-91

**M.D.Tursunboyeva, L.K.Narimbaeva, N.H.Maripova, N.A.Xidoyatova, /
Maktabgacha ta'limda bolalar nutqini o'stirish / O'quv qo'llanma. – Chirchiq:
«Book tarde 2022», 2022. – 144 bet.**

Nutqni rivojlantirish bolaning ijtimoiy –tarixiy tajribani o'zlashtirishga oid o'ta murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, u yakka –yakka ruxan rivojlanishda markaziy o'rin tutadi. Bu pedagogik rahbarlikni nazarda tutuvchi ijodiy jarayon bo'lib, u to'satdan yuz bermaydi. Bolalarda nutqni rivojlantirishga va boshqa tilga o'rgatishga oid ishlarni yaxshi nazariy va amaliy tayyorgarlikka ega bo'lgan, o'zida bolaga nisbatan qadriyatli munosabatlarni shakllantirgan mutaxassisgina uyushtirishi va amalga oshirishi lozim.

Fanning asosiy maqsadi va vazifalari. Nutqni rivojlantirish –bolaning ijtimoiy –tarixiy tajribani o'zlashtirishga oid o'ta murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, u yakka –yakka ruxan rivojlanishda markaziy o'rin tutadi. Bu pedagogik rahbarlikni nazarda tutuvchi ijodiy jarayon bo'lib, u to'satdan yuz bermaydi. Bolalarda nutqni rivojlantirishga va boshqa tilga o'rgatishga oid ishlarni yaxshi nazariy va amaliy tayyorgarlikka ega bo'lgan, o'zida bolaga nisbatan qadriyatli munosabatlarni shakllantirgan mutaxassisgina uyushtirishi va amalga oshirishi lozim.

Tag'richilar:

A. A. Abdullayev - "Maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'lim" fakulteti "Maktabgacha ta'lim" kafedrasining mudiri dotsent

T. L. Xurvaliyeva – Nizomiy nomidagi TDPI doktoranti p.f.n. dotsent

ISBN 978-9943-9240-3-1

© M.D.Tursunboyeva va b., 2022
©«Book tarde 2022», 2022

BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH FANNING TASHKIL TOPISHI VA RIVOJLANISHI

REJA:

1. Nutqni rivojlantirish fan sifatida shakllanish tarixi
2. Fanning rivojlanishi va taraqqiyoti
3. Sharq va g'arb mutafakkirlarining yosh avlodni tarbiyalashga oid qarashlari

Sharqda Ta'lim va tarbiya muammosi juda qadimdan beri mavjud. U o'rta asrlardagi sharq mutafakkirlarining asarlarida ko'rib chiqilgan. O'sha davrlarning buyuk mutafakkirlari Abu Nasr al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yungakiy, Alisher Navoiy va boshqalar jahon fani, madaniyatiga beqiyos hissa qo'shdilar.

O'tgan davrlarda mehnatkashlarning o'z munosabatlarini uning yoshlarga tarbiyaviy ta'sirini yanada kuchaytirish maqsadida yo'lga qo'yish borasidagi tajribalarini nafaqat xalq pedagogikasining qator shakllari, usullarini qayta tiklash uchun, balki shaxsni shakllantirishni boshqaruvchi obektiv umumiy ijtimoiy qonunlar, xalq turmush tarzini tushunish uchun ham o'rganish lozim.

O'rta asrlar sharqining qomusiy mutafakkiri Abu Nasr al-Forobiy (873-950) insonni har tomonlama takomilllashtirish, ularni umumiy baxt-saodarga etaklash yo'llari va usullarini o'zining ijtimoiy-siyosiy ta'limoti markaziga qo'yadi, bu esa uning dunyog'arashlarining umuminsoniy asosga egaligidan dalolat beradi.

Aynan shunday maqsadlar Forobiyning shaxsni tarbiyalash va ta'lim berish, uni takomilllashtirish hamda uning ijtimoiy muammolarni hal etishdagi faol roli bilan dunyog'arashlarining bosh mazmunini tashkil etadi.

Forobiy fikriga ko'ra – ta'lim – bu nafaqat aqiliy rivojlanish, balki umuman ma'naviy rivojlanish, shu jumladan axloqan rivojlanish poydevoridir. Ta'lim va tarbiya o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lib, ular shaxsni ma'nan kamolotga etkazuvchi turli yo'llar hisoblanadi.

Forobiy ijtimoiy tarbiyani tartibga solish, uni boshqarish masalalariga alohida e'tibor bergan. U mehnat faoliyati tarbiyaning muhim vositasi hisoblanadi, degan xulosaga keladi.

Abu Rayhon Beruniy qomusiy olim sifatida tarixga kirgan. Beruniy o'z asarlarida ta'limning uzluksiz, ko'rgazmali, aniq maqsadga yo'naltirilishi lozimligini va uning muayyan tizim asosida o'tkazilishi zarurligini ta'kidlagan.

Beruniy yosh yigida shaxs tarbiya jarayonida shakllanadi, deb hisoblagan. U bunda u mehnatga alohida o'rin bergan.

Beruniy fan va bilim jamiyat taraqqiyotida muhtaq ahamiyatga ega deb bilgan. Biroq fan, bilim, mehnatning ahamiyati haqidagi fikrlarning o'zi to'g'ri edi. Bilim olishning o'zini Beruniy kuch, vaqt va sabr-toqat talab qiladigan mehnat, deb hisoblagan.

Ibn Sino pedagogika masalalariga ijodiy yondoshgan. U bola tabiatini nafaqat tabiiy, balki etuk pedagog sifatida ham chuqur bilishini namoyon qilgan. Olimning bolalarga ta'lim va tarbiya berish haqidagi ko'plab fikrlari o'zining chuqurligi, insonparvarlik ruhi bilan yo'g'rilganligi va tarbiyadek murakkab muammolari to'g'ri talqin qilishi bilan ajralib tiradi.

Ibn Sino taklif qilgan tarbiya va ta'lim mazmuni aqliy tarbiya, jismoniy sog'lomlashtirish, estetik tarbiya, axloqiy tarbiya va hunar o'rgatishlari o'z ichiga oladi. Ibn Sino bola tarbiyasining butun mashg'abati va murakkabliklarini juda chuqur tushungan. «Tib qonunlari»ning «Tarbiya haqida» nomli bo'limida qo'yilgan masalalar aniq hal etiladi, bola xarakterini tarbiyalash haqida qimmatli fikrlar bildiriladi. Ibn Sining ilmiy-pedagogik ijodiyotida oliyiy tarbiya alohida e'tibor qaratiladi va bunda bosh rol oila boshlig'i — ya'ni otaga beriladi. Ibn Sino nima uchun bolani onasi emas, balki otasi tarbiyalashi lozimligini tushuntirib beradi. Uning fikrlariga qaraganda, bolaning onasi o'z farzandi tarbiyasida ko'proq hissiyotlarga beriladi va bola tarbiyasida to'g'ri yo'lni tanlay olmaydi. Ibn Sino tarbiyachi oldiga aniq vazifalarni qo'yadi: u o'z shogirdini qachon jazolashi yoki rag'batlantirishi mumkinligini yaxshi bilmog'i lozim.

Ibn Sino bola shaxsini hurmat qilish, bolaning tabiiy yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda uning qiziqishlarini o'rganishga chaqiradi. U yoshga qarab davrlarga bo'lib chiqishga harakat qilgan.

O'smirlar davrini u beshta davrga bo'lgan:

chaqaloqlik (bola tug'ilganidan boshlab yo'lga yurib ketgunicha bo'lgan davr); bolalik davri (yo'lga yurgandan so'ng); organizm chiniqgan va qoziq tishlari chiqqandan keyingi davr; o'smirlar va jinsiy etilish davri; o'smirlar davri (o'sish to'xtatguncha bo'lgan davr).

Ibn Sino bola tarbiyasining barcha murakkabliklari va qiyinchiliklarini tushungan. U jismoniy jazoning me'yoridan o'tib ketishiga qarshi chiqqan. Uning fikriga ko'ra, risoladagidek tarbiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bolalarga insoniy munosabatlarda bo'lish dardkor. Tarbiyachining o'zi bola shaxsini hurmat qilishi, uni sevishi va bola bilan yaxshi munosabatlarda bo'lishi lozim.

Ibn Sino tarbiya omilining ahamiyatini chuqur anglagan va ijobiy omil ahamiyatini juda qadrlagan, uni tarbiyaning asosiy vositalaridan biri deb bilgan.

Yusuf Xos Hojib o'rta asrning boshiga ko'plab olimlari singari musulmon Sharq xalqlarining madaniy rivojiga sezilarli hissa qo'shgan. Sharqning «Taqvodorlar tuhfatlari» devoni insonni axloqan tarbiyalash muammolari ko'rib chiqilgan dastlabki didaktik asarlardan biri hisoblanadi. Uning so'zlashidagi hosilqil va odob qoidalar haqida bildirgan fikrlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan: «Marifatli kishining so'zlarini tingla. Tarbiya qoidalaridagi asosiy narsa — bu til, unga ehtiyoj bo'lmoq lozim. Yaxshi so'zli kishi hurmatga, tili zahar kishilar esa nafatlanishga loyiqdir. Kishining ustidan kulma va uning jahlini chiqarma: o'q etkazgan zahmat bitadi, so'z bilan etkazilgan zahmat esa hech qachon bitmaydi».

Biroq, o'z tasavvurida shoir kishilarda oliy axloq sifatlarini tarbiyalash orqali umumiy farovonlikka erishish mumkin, deya hisoblagani holda o'sha davrda hukmron bo'lgan dunyoqarashlardan yuqori ko'tarilmaydi.

O'zbekistonda XVI asrdan keyingi asosiy pedagogik fikr yo'nalishtari va ularning xususiyatlarini tushunish uchun qomusiy olim bo'lgan, o'z zamondoshlari o'rtasida juda mashhur bo'lgan Jaloliddin Devoni (1427 - 1502) asarlari bilan tanishish zarur.

Garchi Devoni Eron hududida yashagan va ijod qilgan bo'lsa ham uning «Falka Jalom» nomli asari Samarqand va Buxorodagi madrasalarda o'quv qo'llanmasi sifatida foydalanilgan hamda O'rta Osiyodagi ko'plab ilg'or mutafakkirlarning (Yusuf qorabog'iy, Abu Tohir Samarqandiy, Abdulla Avloniy) pedagogik va axloqiy qarashlarini shakllantirishda katta rol o'ynagan. Ushbu fundamental asarida Devoni o'sib kelayotgan avlodni tarbiyalash, tarbiya va ta'lim jarayonida ijobiy sifatlarga ega bo'lish lozimligi haqida qimmatli fikrlar bildirgan.

Devoniyning asarlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u o'z davrining ilg'or mutafakkiri bo'lgan hamda uning ta'lim va tarbiya haqidagi ko'plab g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Til, marifat va ma'naviyatni yuqori cho'qqilarga olib chiqqan Alisher Navoiy asarlari besh yuz yildan buyon ko'plab avlodlarni hayajonga solib ketadi. Insonparvarlik, muhabbat g'oyalari, insonning oliy maqsadlarini kuylash Navoiy merosida asosiy o'rin tutadi.

Navoiyning pedagogik qarashlari o'ta insoniyligi bilan ajralib turadi. U bola shaxsini shakllantirish va tarbiyalash masalalariga juda katta ahamiyat bergan. Navoiy farzandni oilaga quvonch va baxt keltiruvchi shamchiroq, deb bilgan.

Navoiy bolaga uning yoshiga qarab eng kichik yoshdan to'g'ri tarbiya berish zarur, fanlarni o'rganishni iloji boricha barvaqt boshlash lozim, deya ta'kidlagan.

Buyuk slavyan pedagogi Yan Amos Komenski g'arbning buyuk olimlaridan biri hisoblanadi. Uning pedagogik tizimi o'sib kelayotgan avlodni insoniylik, tinchliksevarlik, tenglik va birodarlik ruhida tarbiyalash g'oyalari bilan yo'g'ilgan.

Ya.A.Komenskiyning pedagogik merosi ulkan va ko'p qirralidir. Olimning chop etilgan falsafiy va pedagogik asarlari uning tarixiy ahamiyatini belgilab berdi. «Onalar maktabi»da qayd etilgan bolani dastlab oilada tarbiyalash va rivojlantirish g'oyalari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Hajmi kichik, biroq mazmuni juda chuqur bo'lgan mazkur asarni unda qo'yilgan muammolarning dolzarbligi va ahamiyatligi, ularni amalga oshirish uchun taklif qilinayotgan yo'llar va vositalarning soddaligi hamda ishonchligi, nihoyat oila, ayollar, bolalar va ularni tarbiyalashga bo'lgan munosabating insoniy yo'nalishga ega bo'lgan yo'nalishga bo'lgan munimoz asarlar sirasiga kiritish mumkin. «Inson zotini himoyalash eng avvalo beshikdan boshlanishi lozim». Bundan ortiq sodda va dono fikr bo'lmaydi. Uddaburon olimlar qaysi bir ijtimoiy tarbiya tizimini kashf qilmasinlar, baribar bolalar hayot kechiradigan, ular jismonan va ma'nan rivojlanadigan muhit sifatida oila eng samarali tarbiya tizimi hisoblanadi.

Qat'orlashgan g'oyalar tizimiga ega bo'lgan «Onalar maktabi»ni birlamchi oliaviy tarbiya bo'yicha birinchi asar deb hisoblash mumkin.

«Onalar maktabi»ning bosh g'oyasi - oiladagi birlamchi tarbiyaning bola uchun quvonchli bo'lishi, uning kelajagini baxtli, ota-onalar uchun yoqimli va umidaxsh, jamiyat uchun foydali qilishdan iboratdir.

Komenskiy tabiiy iqtidorni ilk yoshdan boshlab har tomonlama rivojlantirish g'oyasidan kelib chiqqan holda onalar maktabi oldiga qiyin vazifalarni, ya'ni: bolalarga bilish (bilimga ehtiyojmandlikni tarbiyalash, bilimga chanoqlik)ni, harakat qilish (mehnatlash bo'yicha, o'zini boshqara olish va yaxshi amallar qilish)ni va gapirish (nutq va fikrlashni rivojlantirish)ni o'rgatish vazifalarini qo'yadi. Shu munosabat bilan u aqliy, jismoniy va ma'naviy tarbiyalash, nutq va fikrlashni rivojlantirish bo'yicha aniq maslahatlar beradi.

«Onalar maktabi»dagi alohida bir bob «qanday qilib bolalarga nutqni masbq qildirish» lozimligiga bag'ishlangan. Komenskiy «aql va nutqni rivojlantirish uchun bir xil harakat qilish zarur deb hisoblagan. U «aql» va «nutq»ga organik birlasma sifatida qaragan. Va bu tasodifiy emas, zero bola nutq tufigi o'z fikrlarini ifodalaydi va atrofdagi odamlar bilan mulotoqga kirishadi, nutqni egallash orqali u atrofini o'rab turgan olamni anglaydi. Bolada nutq va fikrlash rivojlanadi.

U sensor rivojlantirish va tarbiyalashga alohida e'tibor bergan, chunki usiz aql va nutqni muvaffaqiyatli rivojlantirib bo'lmaydi. Buyuk pedagogning mazkur

qoidaga rioya qilishni «didaktikaning oltin qoidasi» deb atagani ham bejiz emas.

Nutqqa taalluqli bo'lgan boshqa bir g'oyani Komenskiy ona tilini o'qitish, ona tilida o'rgatishni talab qilish shaklida ifodalagan. Maktabgacha yoshda ona tilini o'rgatish, Komenskiy xulosasiga ko'ra, - bu eng avvalo bola hayotining birinchi yilidan boshlab nutqni rivojlantirish, bo'g'inlar va so'zlarni aniq talaffuz qilish, gaplarni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzish, narsalarning nomini to'g'ri aytilish va mos fikr bildirishdan iborat. Ushbu maqsadda Komenskiy ota-onalarga bolalar bilan mulotoq qilishda narsalar nomlarini va so'zlarni buzmasdan, to'g'ri aytilish, bolalarga talaffuzi qiyin bo'lgan va nisbatan uzun so'zlarni aytilishni masbq qildirish va buning uchun o'yin uslubidan foydalanishni maslahat beradi. Komenskiyning xizmati shundan iboratki, u pedagoglar ichidan birinchilardan bo'lib bola nutqini rivojlantirishda, uning ona tilini butun go'zalligi va milliy xususiyatlari bilan birgalikda o'zlashtirib olishda she'riyat, ertaklar, maqollar va matallar, tez aytilishlarning turgan o'miga birinchi bo'lib e'tiborni qaratadi. Gapirishni boshlayotgan bolalarning kattalar nutqini tushunishlari uchun ular so'zlovchining yuzini va uning qo'l harakatlari ko'rishlari, uning savollarini tushunishlari va to'g'ri javob berishlari darkor, deb yozgan edi Komenskiy. Ona tabassumi va bola tomonga cho'zilgan qo'llar, imlash, kallarni qimirlatib qo'yish, qayg'uli yuz va barmog' bilan do'q urish - bularning barchasi so'zlovchining kayfiyatini ifodalaydi, buni bola qabul qilib oladi va u aytilgan fikrni tushunishga yordam beradi. Bu ritorik harakatlardan mulotoqda juda asqotadi, nutqni va fikrlashni rivojlantiradi.

Ya.A.Komenskiyning «Onalar maktabi» asari g'arbda va Rossiyada oliaviy tarbiyaning keyingi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. - K.D.Ushinskiy va E.N.Vodovozova birlamchi oliaviy tarbiyaga shaxsni shakllantirish tizimidagi o'ta zarur bosqich sifatida qaraganlar. Bularsiz o'sib kelayotgan avlodni muvaffaqiyatli tarbiyalash borasidagi barcha harakatlarni zoe ketadi. XULOSALAR:

Sharq mutafakkirlarining asarlarida tarbiyaga, shu jumladan oliaviy tarbiyaga katta e'tibor berilgan.

Ularning barcha asarlarida o'sib kelayotgan avlodni ma'naviy kamol topirish, ideal jamiyat talablari va vazifalariga javob bera oladigan, yuqori afzalliklarga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish masalasi asosiy o'rin tutadi.

Keng qamrovli shaxsni shakllantirish faqat ta'lim va tarbiya orqaligina amalga oshirilishi mumkin.

Tarbiyaning barcha murakkabligi va qiyinchiliklarini tushungan holda Sharq olimlari tarbiya va ta'lim mazmunini belgilab berishga intilganlar (Ibn Sino).

Tarbiya - ota-onalarning qanday mavqega egalligidan qariy nazar ularning insoniy vazifasidir. Olimlarning bola shaxsini hurmat qilish, uning qiziqishlarini